

OSNAŽIVANJE PARTICIPACIJE
U KULTURI I ARHITEKTURI:
AKTIVIRANJE JAVNIH
RESURSA ZA I SA
ZAJEDNICOM

Empowering Participation
in Culture and Architecture:
Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by
dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Fakultet dramskih umetnosti, Institut za
pozorište, film, radio i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts, Institute for
theatre, film, radio and television, Belgrade

2025.

ePica*

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Ova monografija je nastala u okviru projekta
EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i
arhitekturi: Aktiviranje javnih resursa za i sa
zajednicom (ID 7744648), podržanog sredstvima
Fonda za nauku Republike Srbije.

This monography is published within the project
EPICA – Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources for and
with Community (ID 7744648), supported by the
Science Fund of the Republic of Serbia.

Ova monografija je povezana sa ciljevima održivog razvoja 3, 5, 6, 11, 16 univerzalne strategije Ujedinjenih nacija (Agenda 2030, A/RES/70/1): Obezbediti zdrav život i promovisati blagostanje za sve u svim uzrastima; Ostvariti rodnu ravnopravnost i osnažiti sve žene i devojkje; Osigurati dostupnost i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve; Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, sigurnim, otpornim i održivim; Promovisati mirna i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

This monography is related to sustainable development goals 3, 5, 6, 11, 16 of the Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1, United Nations): Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages; Achieve gender equality and empower all women and girls; Ensure availability and sustainable management of water and sanitation for all; Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable; Promote peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels

SADRŽAJ / CONTENT

11 1. UVODNA REČ Nina Mihaljinac

15 1.2 Participacijom do participacije:
o projektu EPICA Sonja Jankov

25 2. Uloga istraživanja participativnih
akcija zajednice Petar Cigić
The role of researching
participatory community actions

37 3. Mapiranje participacije u kulturi i arhitekturi Vladimir Mentus
u Srbiji od 2000. godine do danas
Mapping participation in culture
and architecture in Serbia from
2000 to today

STUDIJE SLUČAJA / CASE STUDIES

73 4. Participativne prakse za zaštitu i
unapređenje javnog i zajedničkog dobra
na području Savskog keja na Novom
Beogradu Danijela Milovanović Rodić,
Milica Kočović De Santo,
Marija Maruna, Petar Cigić,
Milena Dragičević Šešić
Participatory practices for the
protection and improvement of
public and common property
in the Sava quay area in
New Belgrade

105 5. Participativne prakse u odbrani javnog
dobra i stvaranju zajedničkog na području
sela Topli Do, opština Pirot Milica Kočović De Santo,
Danijela Milovanović Rodić,
Marija Maruna, Petar Cigić,
Milena Dragičević Šešić
Participatory practices in the
defense of the public good and
creation of the commons in the
area of the village of Topli Do,
municipality of Pirot

137 6. Participativni procesi u Kulturnom predelu Bača
Participatory processes in Cultural landscape of Bač
Višnja Kisić, Goran Tomka

173 7. Participacija građana u očuvanju nasleđa Almaškog kraja
Participation of citizens in heritage preservation of Almaški Neighborhood
Goran Tomka, Višnja Kisić

191 8. Umetnost u spomen budućnosti: Studija slučaja participativnog projekta u Staroj Pazovi – ULUS 2022-23
ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23
Petar Cigić, Irena Ristić, Milan Đorđević

219 9. Aktiviranje zajednice kroz inkluziju: studija slučaja *Prostor*
Community activation through inclusion: case study Prostor
Nina Mihaljinac, Milena Dragičević Šešić

EPICA ŽIVA LABORATORIJA
– PARTICIPATIVNO AKCIONO
ISTRAŽIVANJE
/ EPICA LIVING LABORATORY
– PARTICIPATORY ACTION
RESEARCH

239 10. Mesne zajednice kroz vreme: šta je prioritet – zakonodavna reforma ili novi modeli lokalne samouprave?
“MESNE ZAJEDNICE” THROUGH TIME: What is the priority – legislative reform or new models of local self-government?
Aleksandar Mijailović, Milica Kočović De Santo

275

11. Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice SAVA u bloku 45 kao društveno-kulturnog centra
- From collaboration to working in the service of the community – an attempt to activate the space of the Sava local community in Block 45 as a Social and Cultural Center
-

293

12. Od hlada do borbi: Šta su ljudima više-nego-ljudi?
- From shadows to fights: What are more-than-humans to humans?
-

307

13. Participatory artistic practices initiated from within communities living in the modernist projects of collective and mass housing
- Participativne umetničke prakse pokrenute od strane zajednica koje žive u modernističkim projektima kolektivnog i masovnog stanovanja
-

323

14. Ka promeni javnih politika - preporuke proistekle iz projekta EPICA – Empowering Participation in Culture and Architecture
- Milena Dragičević Šešić, Petar Cigić, Milan Đorđević, Sanja Iguman Glušac, Sonja Jankov, Višnja Kisić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Bojana Matejić, Vladimir Mentus, Nina Mihaljinac, Danijela Milovanović Rodić, Irena Ristić, Goran Tomka
-

343

15. Naučni radovi nastali u okviru projekta EPICA: kontekstualni i problemski pregled
- Bojana Matejić
-

357

- APPENDIX
16. Upitnik o participaciji u okviru projekta EPICA 2022.
17. Mapa participacije u kulturi i arhitekturi
-

373

BIOGRAFIJE AUTORA

UMETNOST U SPOMEN BUDUĆNOSTI: STUDIJA SLUČAJA PARTICIPATIVNOG PROJEKTA U STAROJ PAZOVI - ULUS 2022-23.

Petar Cigić^{*1},
Irena Ristić^{**2},
Milan Đorđević^{***3}

*Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
**Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

1 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202

2 ir.ristic@gmail.com,
ORCID 00-0003-4949-3304

3 djordj.milan@gmail.com,
ORCID 0000-0001-8079-9825

ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23

Participatory artistic practices are based on producing social situations and relations in which given positions of power are changed, deconstructed or radically decentered. While some authors analyze the transformative effects of participatory practices, others highlight the sharpening of social antagonisms as the key element, or shift the focus outside the art world, following how it affects actors and how community art functions. In order to collect more information about the dynamics of participatory processes in the field of contemporary art and to understand more clearly the risks, as well as the potential scope of the practices themselves, the artistic work "Monument of the Future" by Jovana Sudimac was analyzed, as part of the project "Art and Community in Stara Pazova," produced by the Association of fine artists of Serbia (ULUS, 2022-23). The research was based on a qualitative method, with content analysis, interviews, focus groups, and observational techniques. It was focused on the process dynamics, its limitations and the achievements of a participatory project realized in a complex system of artistic production, which, in addition to the artist, includes various actors and influences (association-producer, mentors, donors, partner organizations and residents of the local community). The results indicate tensions during joint work due to the unequal distribution of power and resources, but also the potential of participatory practices to contribute to ongoing changes in the community, with critical reflection on their reach.

Key words: participatory art, community, collaborative process, de-hierarchization, production of sociality

UVOD

Mada postoji mnoštvo teorija i vidova, participativne umetničke prakse zasnivaju se na proizvodnji društvenih situacija, te relacija u kojima su zadate pozicije moći promenjene, dekonstruisane ili radikalno decentrirane. Dok pojedini autori analiziraju transformativna dejstva participativnih praksi (Kester, 2011), drugi kao ključni element ističu izoštravanje društvenih antagonizama (Bishop, 2012), ili pak pomeraju fokus van sveta umetnosti (Danto, 1964), prateći kako na aktere deluje i na koji način funkcioniše umetnost zajednice (Kwon, 2002).

Kada se pitaju inicijatori i učesnici participativnih procesa o njihovim iskustvima, opseg uvida u temu participacije se proširuje, posebno kada se uzmu u obzir specifičnosti lokalnog konteksta. U okviru empirijskog istraživanja projekta EPICA (2022) snimljena je percepcija efekata i ograničenja participativnih praksi u Srbiji, a u posebnom segmentu učesnici su pozvani da se prisete jednog procesa u kome su bili intenzivno angažovani tokom poslednjih pet godina.¹ Svoja iskustva procenjivali su izražavajući stepen slaganja/neslaganja sa zadatim iskazima o mogućim pozitivnim ili negativnim ishodima procesa. Većina pozitivnih aspekata iskustava je visoko procenjeno, dok su manje očekivani nalazi u vezi sa iskazima negativne valence. Naime, u proceni negativnih iskustava sa participacijom prednjače zapažanja o nejednakoj distribuciji ovlašćenja pri donošenju odluka, kao i zamerke na kratkotrajnost ishoda. „Znao/la sam da je mišljenje nekih članova tima najvažnije prilikom donošenja odluka“ – sa ovim iskazom mahom se slažu učesnici. Oko negativnih iskustava postoji veći stepen saglasnosti kod učesnika spram organizatora, pokazuje dodatna analiza. Učesnici se više slažu oko iskaza u vezi sa zloupotrebom participativnih procesa u funkciji ekonomskih ili partijskih interesa, kao i ukazivanja na jačanje društvene segregacije.² Ako se uzme u obzir da je redistribucija ovlašćenja u zajednici jedna od ključnih pretpostavki samog koncepta participacije, rezultati otvaraju pitanje u kojoj meri savremenici posvećeni ovim praksama preuzimaju prerogative „zajedničkog“ bez preispitivanja sopstvenih pozicija u društvu nejednakosti.

Kako bi se prikupilo više informacija o dinamici participativnih procesa u polju savremene umetnosti i jasnije razumeli rizici, kao i potencijalni dometi samih praksi, između ostalog, analiziran je projekat „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“ u produkciji Udruženja likovnih umetnika Srbije (ULUS, 2022-23).

1 Više informacija o empirijskom istraživanju koje je realizovano u okviru projekta EPICA dostupno je na stranici: <https://epica.rs/2022/10/27/predstavljanje-epica-istrazivanja-osnazivanje-participacije-u-kulturi-i-arhitekturi/>

2 Utvrđene su značajne razlike u slučaju iskaza da ono što se napravilo tokom procesa i što je trebalo da ostane javno dobro, prisvojili su pojedinci da bi ostvarili ekonomsku i drugu korist (χ^2 [df, 1] = 12.391, $p < .05$; Cramer's V = .310, $p < .05$), zatim, da su pojedini partijski funkcioneri iskoristili proces za vlastitu promociju (χ^2 [df, 1] = 9.774, $p < .05$; Cramer's V = .273, $p < .05$), kao i da su najviše koristi od procesa imali članovi zajednice koji su u boljem ekonomskom položaju i bolje obrazovani od drugih (2 [df, 1] = 10.589, $p < .05$; Cramer's V = .295, $p < .05$).

METOD

U fokusu istraživanja su dinamika procesa, ograničenja i dometa rada u okviru participativnog projekta ostvarenog u složenom sistemu umetničke produkcije, koji, pored umetnika, obuhvata više različitih aktera, a, sledstveno, i uticaja (udruženje-producent, mentori, donatori, partnerske organizacije i žitelji lokalne zajednice). Za studiju slučaja u oblasti savremene umetnosti izabran je upravo projekat koji je pokrenut od strane reprezentativnog udruženja (ULUS), prateći unapred osmišljene procedure za aktivaciju članstva, a koji ujedno okuplja sve pomenute aktere te omogućuje da se rad analizira uz osvrt na složene spletove međuzavisnosti, i razumevanje socioekonomskih, kao i drugih determinanti procesa.

Studija slučaja je izvedena sa ciljem dublje eksploracije motivacione osnove za participaciju, načina rada (stepena i kvaliteta učešća), zatim društvenih pitanja koja su radom pokrenuta, kao i smetnji koje bi mogle da utiču na negativne ishode samog procesa. Pored ovih, specifikovana su još dva cilja usmerena na ispitivanje održivosti i trajnosti pozitivnih efekata, kao i načina donošenja odluka, odnosno potencijalne dehijerarhizacije, koja bi omogućila redistribuciju ovlašćenja i resursa kroz zajednički rad. Za prikupljanje podataka korišćeni su intervjui, fokus grupa, opservacija aktivnosti i analiza svih projektnih materijala. Najpre su, u periodu od januara do juna 2023, izvedena tri intervjua: sa inicijatorom projekta ispred Udruženja-producenta, sa jednom od mentorki na projektu, i sa umetnicom odnosno autorkom rada *Spomenik budućnosti*, koji je izabran na konkursu i izveden u lokalnoj zajednici. Intervjui su trajali oko sat vremena (56-70 minuta) bili su polustrukturisanog tipa, sa sedam glavnih pitanja (a u okviru svake teme, sa trima potpitanjima). Odnosila su se na: motivaciju, stepen i kvalitet učešća, društvena pitanja koja projekat adresira, smetnje i probleme, (re)distribuciju ovlašćenja, održivost i ulogu umetnosti u participativnom procesu (pitanja za intervjue istaknuta su u Prilogu 1). Potom je, tokom izvođenja projektnih aktivnosti u samom naselju, izvedeno više kraćih intervjua sa neposrednim učesnicima rada *Spomenik budućnosti* iz Fruškogorske (ukupno pet). Treba napomenuti da su intervjui sa njima varirali u obimu (od 5 do 20 minuta), i bili su manje iscrpni (nisu svi odgovorili na sva pitanja), jer su pratili kolektivnu dinamiku u okviru projektnih aktivnosti, uz oprez da učesnici ne osete pritisak, što bi moglo narušiti njihovo poverenje u zajednički rad. Intervjui su dopunjeni fokus grupom sa lokalnim donatorima, kako bi se bolje razumele kontekstualne datosti koje uslovljavaju izvođenje participativnih umetničkih praksi u Srbiji. Fokus grupa je organizovana 23. juna putem Zum platforme, i trajala je oko 95 minuta. Razgovor je vođen prema adaptiranoj listi pitanja [Prilog 2], a učestvovali su predstavnici Trag fondacije, Fondacije Jelena Šantić, Rekonstrukcije Ženski fond, Fonda Heartefakt i Instituta Gete u Beogradu, svih onih koji lokalnim umetnicima odobravaju donacije manjeg i srednjeg obima. Podaci su podvrgnuti kvalitativnoj analizi, uz ukrštanje uvida iz svih izvora, po tematskim celinama.

Jedan od istraživača je i sam bio angažovan u projektu „Umetnost i zajednica“ u svojstvu producenta, tako da i ova studija ima svoju

participativnu dimenziju, što donosi izvesne metodološke rizike, o kojima je vođeno računa tokom obrade rezultata, ali i znatne prednosti. Naime, njegovo učešće omogućilo je temeljnu analizu pisane dokumentacije i usmene komunikacije u vezi sa razvojem projekta, kao i specifičan „pogled iznutra“ – uvid u probleme, smetnje i naizgled manje bitne informacije o radu, kao i sve one aspekte procesa koji ne bi bili sasvim dostupni u slučaju da je studija pratila striktno pozitivističke pretpostavke.

OPIS STUDIJ SLUČAJA I ANALIZA KONTEKSTA

Projekat „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“ sproveden je kroz saradnju Udruženja likovnih umetnika Srbije i Lokalne fondacije Stara Pazova,³ a finansiran kroz program Kultura za demokratiju. U sklopu pomenutog projekta, realizovana su tri kolaborativna umetnička rada: *Spomenik budućnosti* Jovane Sudimac, *Nova-Zova* Vesne Radović, srednjemetražni dokumentarni film o istoriji prirodnog pejzaža oko Nove Pazove, i *Kaleidoskop Burgena* tročlanog tima (Mirjana Odić, Vesna Vesić i Vladimir Ilić), intervencija u prostoru koja podrazumeva fizičku transformaciju odabrane lokacije prema njenim istorijskim specifičnostima i prostornim vrednostima (uređenje i postavku umetničkih instalacija). U selekciji radova mogu se konstatovati različita shvatanja uloge umetnika u odnosu na društvo i/ili konkretnu zajednicu – od podizanja svesti o posebnim problemima, poput seče drvoreda ili isušivanja voda, preko upotrebe recikliranih elemenata i materijala u fabrikaciji umetničkih predmeta, njihove interaktivnosti prema korisnicima, estetizacije javnih prostora, do uključivanja zajednice u proizvodnju umetničkog rada i podele autorstva sa saradnicima. Prema kriterijumima uloge teme participacije u koncipiranju rada i ostvarenom stepenu participacije u njegovoj realizaciji, za ovu studiju izabran je rad „Spomenik budućnosti“ umetnice Jovane Sudimac i žitelja Fruškogorske ulice.

Od značaja za razumevanje procesa participacije je struktura i hijerarhija uključenih aktera. Aktivnosti u Staroj Pazovi realizovane su u specifičnom sistemu projektnog finansiranja koje podrazumeva više nivoa distribucije sredstava i odlučivanja. Najpre, sredstva obezbeđuje Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (*Swiss agency for development and cooperation*) za program „Kultura za demokratiju“, koji se sprovodi samo u Srbiji,⁴ a što je, prema rečima ispitanika u fokus grupi, posledica namere „rasterećivanja administracije Švajcarske ambasade u Beogradu, koja dobija veliki broj upita za donacije u polju kulture“.⁵ Kao podizvođač u poslovima sprovođenja

3 Lokalna fondacija Stara Pazova proizašla je iz aktivnosti udruženja građana „Tatamate“, a rezultat je posebnog programa Trag fondacije, čiji je cilj bio formiranje fondacija za lokalne inicijative koje bi promovisale filantropiju, građansko učešće i društveno preduzetništvo.

4 Raspis konkursa je dostupan na portalu SEECult.org: <http://www.seecult.org/konkurs/poziv-hartefakta-za-projekte-nezavisne-scene-kultura-za-demokratiju>, pristupljeno u septembru 2023. godine.

5 Pozicija švajcarske ambasade spram lokalnih aktera u polju kulture zasnovana je na ulozi koju je Švajcarska vlada imala ranih 2000-ih godina u orijentaciji kulturnih programa na projektno finansiranje, kroz delovanje javnih (švajcarskih) fondacija

programa izabrana je Hartefakt fondacija.⁶ Kako se Hartefakt prevashodno bavi produkcijom radova koji tematizuju međunarodne odnose i sukobe u regionu, sa posebnim fokusom na izvođačke umetnosti, učešće u sprovođenju ovog programa predstavlja izuzetak, kako u smislu usmerenosti na lokalni nivo, tako i proširenja na druge oblasti kulture i umetnosti.

Svrha programa je podsticanje saradnje unutar civilnog sektora koja doprinosi „većoj društvenoj koheziji i toleranciji na lokalnom nivou“, gde fokus nije isključivo na kulturnoj i umetničkoj produkciji, već na procesima razmene znanja i učenja. Namera je, dakle, podržati projekte koji „koristeći kulturu i umetnost, podstiču kritičko i kreativno razmišljanje na društvene teme koje su od važnosti za lokalne zajednice“. Vahida Ramujkić, jedna od inicijatora projekta, objašnjava da ovi ciljevi odgovaraju nameri ULUS-a da uspostavi održivi model angažovanja umetnika u društvenom kontekstu mesnih (lokalnih) zajednica. Osnovno usmerenje programa je na decentralizaciji podrške, te je uslov bio da se kao nosioci projektnih predloga pojave organizacije registrovane izvan Beograda, što je direktno uslovalo saradnju ULUS-a s Lokalnom fondacijom Stara Pazova. To navodi i Ramujkić, ističući da nije bilo prethodne saradnje, te da je odluka doneta na osnovu blizine Stare Pazove i dotadašnjih aktivnosti Fondacije. Prema definisanoj misiji, uloga Lokalne fondacije je da „povezuje ljude koji imaju ideje i inicijativu sa društveno odgovornim kompanijama i pojedincima koji imaju sredstva, vreme i znanje da te ideje zajedno sprovedu u delo“, kroz komšijske akcije, poput sređivanja javnog prostora, igrališta za decu i drugih aktivnosti od zajedničkog interesa.⁷ Tim ULUS-a je, dakle, u projektu nastupao kao inicijator saradnje i ispitivanja modela angažovanja umetnika u praksi, bio je zadužen za pisanje projekta, a kasnije i za praćenje realizacije u ulozi mentora – što Ramujkić ocenjuje posebno značajnim u kontekstu ULUS-ove orijentacije ka otvaranju novih mogućnosti za rad umetnika i njihov doprinos kulturi i društvu.

U kriterijumima za evaluaciju projekata na konkursu Kultura za demokratiju, pored inovativnosti, vremenske izvodljivosti i umetničkog/kulturnog/obrazovnog kvaliteta, navodi se relevantnost predloga prema definisanim potrebama ciljnih grupa. ULUS-ov projekat ističe potrebe likovnih umetnika za angažovanjem izvan tradicionalne strukture tržišta umetničkih radova. Premisa projekta je da uključivanje umetnosti u život lokalnih zajednica vodi unapređenju mesta i funkcije umetnosti u širem društvenom kontekstu i društvenom delovanju samostalnih umetnika, a time i razvoju same zajednice.

Projekat je zasnovan na modelu koji je ULUS prethodno razvio u okviru projekta „Ka horizontalnosti u umetnosti“, fokusiranog na pitanja

poput Pro Helvecije (Pro Helvetia), a čije je prisustvo u lokalnom kontekstu bilo od ključnog značaja za obezbeđivanje materijalnih uslova umetničke produkcije.

6 Privatna inicijativa osnovana 2009. godine kako bi podržavala „stvaranje zajedničkog kulturnog prostora Zapadnog Balkana i kritičke umetničke prakse“; Hartefakt fondacija primarno deluje u polju izvođačkih umetnosti.

7 Misija Lokalne fondacije Stara Pazova, dostupna je na: <https://fondacijapazova.rs/o-nama.php>, pristupljeno u septembru 2023. godine.

unapređenja radnih uslova i statusa umetnika⁸. U tom kontekstu, analizirani projekat deo je šire misije ULUS-a kao strukovnog udruženja likovnih umetnika, sa zadatkom da zaštiti „radna i profesionalna prava i interese likovnih umetnika, obezbedi njihov bolji društveni položaj i, shodno tome, osigurava bolji položaj umetnosti u društvu.“⁹ Provera modela otuda otvara novu mogućnost za radno angažovanje umetnika, pomažući im „da donekle izađu iz socijalno i ekonomski nesigurne pozicije, jer postojeći sistem gura umetnika u individualne prakse i na tržište“ (Đorđević, Mihaljinac, 2021: 215). Zagovarajući pristup razvoja kulture odozdo, modelom se predlaže angažovanje umetnika u društvenim kontekstima mesnih zajednica, kao osnovnim jedinicama lokalne samouprave. Saradnja koja se ovim putem ostvaruje može se usložnjavati uključivanjem većeg broja organizacija, poput škola, domova za zdravstvenu negu i socijalnu zaštitu, udruženja penzionera, klubova i drugih masovnijih organizacija. Osnov njihovog angažovanja bila bi oročena stipendija, zagarantovana prihodima mesne zajednice, što podrazumeva razvijen i funkcionalan sistem lokalne samouprave.

Model predviđa formiranje novog stalnog radnog tela mesne zajednice, koji bi delovao kao odbor za kulturna pitanja i koji bi po delegatskom sistemu uključio predstavnike svih zainteresovanih strana, s najvećim učešćem predstavnika mesne zajednice. Zadatak odbora bio bi da direktno sa umetnikom dogovara predmet i uslove njegovog angažovanja. Sa ciljem decentralizacije i osnaživanja lokalnih umetničkih praksi, predviđa se angažovanje samostalnih umetnika s prebivalištem na teritoriji mesne zajednice.

Prema rečima Vahide Ramujkić, aktivnosti u Staroj Pazovi realizovane su kao pilot projekat „za nešto mnogo ambicioznije zamišljeno, što bi značilo stvarnu integraciju, kreiranje nekog sistema, mehanizma, okruženja u kojem bi umetnici mogli da se zaposle u sektorima koji nisu umetnički ali koji se tiču društveno-socijalnog rada“. Takođe, objašnjava da se celokupna aktivnost „odvija u uslovima koji su jako limitirani, ne toliko vremenski koliko organizaciono, budući da se razvijaju u projektnim okvirima“.

Realizacija projekta

U skladu sa opisanim modelom unapređenja položaja umetnika, prvi korak u realizaciji projekta u Staroj Pazovi bio je formiranje lokalnog odbora, čiji je zadatak bio da upoznaju umetnike sa kontekstom Stare Pazove, identifikuju probleme u vezi sa konkretnim lokacijama, zatim upoznaju umetnike sa pojedincima iz izabranih zajednica i učestvuju u daljem procesu realizacije rada. Prema predlogu Lokalne fondacije Stara Pazova, u lokalni odbor je pozvano sedam stanovnika opštine čija su profesionalna, građanska ili lična interesovanja i aktivnosti srodni projektu. Među članovima odbora su doktorka hemije, novinarka, arheološkinja i trojica slikara, od kojih je jedan

8 Rezime modela objavljen je u tekstu Đorđević, M., Mihaljinac, N. (2021) *Ka horizontalnosti u umetnosti: predlog jednog modela angažovanja samostalnih vizuelnih umetnika* u Ramujkić, V., Đorđević, M. Zbornik "Rad u umetnosti", Beograd: ULUS, str. 215-222.

9 Više o Udruženju likovnih umetnika Srbije: <https://ulus.rs/o-udruzenju/>

zaposlen u lokalnoj ustanovi kulture, drugi u marketingu, a treći je nastavnik likovne kulture u penziji. Tri članice su efektivno činile lokalni odbor, od kojih su dve, pored osnovnog zanimanja, uključene i u rad lokalnih organizacija civilnog sektora (Udruženje građana „Volim Banovce“, Udruženje građana „Za zdravu opštinu Stara Pazova“). Uloga članica lokalnog odbora biće ključna za postavku tematskog okvira konkursa za umetničke radove, koji proističe iz izbora predmetnih lokacija (a, posledično, i zajednica) na koje bi se fokusirale akcije umetnika sa zajednicom.

Drugi korak bio je raspisivanje konkursa za umetničke intervencije u lokalnoj zajednici. Prema raspisu konkursa predviđena je realizacija dva umetnička rada, koji kroz „intervencije u javnom prostoru i/ili osmišljavanje kreativnih praksi“ treba da odgovore na „potrebe lokalne zajednice“ i doprinesu „društvenoj funkcionalnosti zajedničkog i javnog prostora“ u kontekstu konkretnih lokacija, susedstava ili zajednica na teritoriji opštine. Takođe, tekstom konkursa su definisani ukupan budžet za naknade umetnicima i produkcijski budžeti za realizaciju radova. Prioritet je dat nezaposlenima, kandidatima u statusu samostalnog umetnika, i umetnicima iz Stare Pazove. Iako članice ULUS-ovog tima u intervjuima naglašavaju mogućnost „otvorenih“ pristupa konkursnom zadatku, dakle bez unapred definisane forme konkretne intervencije ili artefakta, kako bi se fokus usmerio na proces kolaboracije i podredio odlučivanju saradnika/meštana, zahtev za predaju okvirnog finansijskog plana izvođenja, kao i kriterijumi „realističnosti koncepta i finansijskog plana“ sugerišu praktičnu nužnost izvesnog stepena definisanosti krajnjeg ishoda umetničke vizije. Po objavljivanju konkursa organizovana su dva sastanka za zainteresovane kandidate. Prvi je obuhvatio obilazak potencijalnih lokacija, predloženih od strane članica lokalnog odbora. Drugi sastanak, kojem su prisustvovali kandidati, tim mentora i lokalni odbor, bio je posvećen diskusiji ideja umetnika, pri čemu se najviše razgovaralo o aspektima održivosti umetničkih intervencija, mogućem stepenu učešća zajednice u konceptualizaciji i realizaciji umetničke intervencije, te poziciji projekta između opštinske uprave, lokalnih organizacija i konkretnih zajednica. U kontekstu pretpostavljenog značaja participacije i potreba stanovnika Stare Pazove, zanimljivo je da su na predlog o potencijalnom „umrežavanju, spajanju ili simbiozi“ umetničkih intervencija umetnici različito reagovali, od spremnosti na stavljanje sopstvenog učešća u funkciju drugih intervencija/praksi, konstatacija da takav postupak komplikuje proces i smanjuje pojedinačne budžete, do primedbi o ugrožavanju integriteta autorskih ideja. Pojedini kandidati ukazali su na diskrepanciju između forme konkursa i definisanih uslova rada (ograničen period za realizaciju radova) sa jedne, i otvorenosti po pitanju sadržaja i metodologije rada sa druge strane, usmeravajući diskusiju ka konkretizaciji svojih predloga.

Preraspodelom troškova i sufinansiranjem budžeta projekta, konkurs je zaključen izborom tri rada. Za svaki projekat delegiran je poseban član lokalnog odbora (koji poseduje konkretna znanja i kontakte u vezi sa datom lokacijom), i mentor - član Debatnog programa ULUS-a, koji izveštava o procesu i pomaže umetnicima u izvođenju rada, dok su dva člana lokalne

fondacije bili na raspolaganju svim umetnicima, kao posrednici u komunikaciji sa opštinskim ustanovama i tehnička podrška.

Fruškogorsko naselje

Radi potpunijeg razumevanja projekta „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“, korisno je sagledati osnovne socioprostorne karakteristike lokacije, čiji je izbor umnogome odredio problematiku i društvenu dinamiku procesa participacije u analiziranom umetničkom radu. Na samoj granici sa poljoprivrednim zemljištem, odvojeno Golubinačkim kanalom, Fruškogorsko naselje čini svega tridesetak kuća sa pomoćnim objektima i nekolicina višeporodičnih zgrada. Sa suprotne strane kanala, na otvorenom prostoru u produžetku mosta prema centru mesne zajednice, nalaze se ograđen fudbalski teren i reciklažno dvorište JP Gradske čistoće. Između njih, sa obe strane Fruškogorske ulice, prostiru se ravne travnate površine, oivičene divljim rastinjem i pokojim zasađenim drvetom. Krajem leta 2019. godine završena je izgradnja grupacije od tri slobodnostojeća i pet dvospratnih objekata u nizu na jedinstvenoj parceli, sa ukupno trideset stanova, koji su ubrzo dodeljeni romskim porodicama.¹⁰ Uz stanove za romske porodice, u sklopu Fruškogorskog naselja, do kraja leta 2020. godine izgrađene su i tri zgrade sa 169 stanova za izbegla, prognana i socijalno ugrožena lica.¹¹ Zbog fizičke izdvojenosti i saobraćajnog rešenja koje nezavisno povezuje ovu grupaciju sa centrom Stare Pazove, kao i različite strukture stanovnika, može se pretpostaviti da pomenuti deo Fruškogorskog naselja nije funkcionalno integrisan sa prethodnim, što potvrđuju i opservacije umetnice i mentorki o profilu učesnika radionica u sklopu projekta *Spomenik budućnosti*.

Porodične kuće u sklopu naselja različite su starosti, veličine i standarda, što odgovara zapažanju članice mentorskog tima o izvesnim oscilacijama u ekonomskom statusu stanovnika. Ipak, razlike nisu toliko drastične, što potvrđuje i intervjuisani meštаниn mlađeg uzrasta konstatacijom da „nema nigde bogatih“. Razlike u načinu života pojedinih grupa reflektovane su u uređenju okućnica i karakteru njihovog ograđivanja prema ulici; izjave umetnice i jedne od mentorki upućuju na zaključak da modeli svakodnevnog života i odnos prema zajedničkoj ili javnoj sferi ulice u određenoj meri koincidiraju sa etničkom strukturom stanovnika, a što se pokazalo tokom radionica, čiji su učesnici bili pretežno Romi, kako stanari zgrada, tako i vlasnici kuća. Na kraju nastavka Fruškogorske, pri izlasku iz naselja prema poljoprivrednoj zoni, u sklopu privatnih parcela znatne veličine, mogu se primetiti otvorena skladišta sekundarnih sirovina i radionice za demontiranje starih vozila, a na samom kraju ulice, na javnoj površini, formirana je divlja deponija. Zagađenje u Fruškogorskom naselju veće je nego u drugim naseljima u opštini. Kako je problem kvaliteta vazduha u Staroj Pazovi usko

10 Izgradnja je realizovana u okviru programa „Uspostavljanje održivih rešenja za stanovanje Roma u Staroj Pazovi“ Opštine Stara Pazova u saradnji sa JP „Opštinska stambena agencija“ i NVO „Romano ilo“. Izgradnja je finansirana iz IPA programa EU (70%), uz sredstva Opštine i Ministarstva građevinarstva RS (po 15%).

11 U ovom projektu, Opština je učestvovala sa više od 30%, što je obuhvatilo kompletno opremanje infrastrukture.

povezan sa nefunkcionalnim sistemom upravljanja otpadom (neregulisanim komunalnim i privatnim deponijama), deo krivice za zagađenje implicitno je pripisan stanovnicima Fruškogorske, koji se bave preradom otpada i prodajom sekundarnih sirovina, utičući na odnose unutar naselja, ali i između stanovnika, aktera u polju civilnog sektora koji se bave problemom zagađenja vazduha i opštinskih organa.

Spomenik budućnosti

Umetnica sagledava projekat kao priliku za ispitivanje kapaciteta umetničkih veština u proizvodnji transformativnog iskustva za pojedince kao članove zajednice. Tematski okvir rada lociran je u relaciji između ekologije, konkretno, zagađenja vazduha, i uslova života stanovnika Fruškogorske ulice/naselja – materijalne egzistencije, zdravlja, ali i društvene/kulturne stigmatizacije. Kao „događaj koji nije uobičajen u životima žitelja i žiteljki ove ulice“, umetnički rad nastoji da konstruiše prostor preispitivanja zadatih pozicija između umetnice i stanovnika, kao i „redefinisanja narativa“ o problemu kvaliteta vazduha – njegovoj definiciji, uzrocima i povezanim lokalnim tenzijama. „Neuobičajen događaj“ podrazumeva kolaboraciju sa stanovnicima Fruškogorske na koncipiranju i realizaciji skulpture predložene od strane umetnice. U konkursnoj aplikaciji, navedeni su osnovni elementi spomenika: betonski postament, metalna konstrukcija, koja oblikom referiše na rebra grudnog koša, stilizovana po uzoru na logo globalnog brenda odeće i sportske opreme Najk (*Nike*, eng), i čelična „vremenska kapsula“ koja bi bila zakopana ispod postamenta. U sklopu tako definisane forme, učešće saradnika usmereno je na stvaranje sadržaja – poruka za graviranje na površini rebara, kao i pisama, crteža i fotografija koji bi se zakopali u vremenskoj kapsuli. Dodatno, materijali i tehnike izrade spomenika zamišljeni su sa ciljem uključivanja stanovnika u sam proces fizičke proizvodnje spomenika, kroz usluge pojedinaca sa lokala (košenje trave, priprema terena, iskopavanje temeljne jame, pravljenje kalupa, livenje betona, prevoz materijala, sečenje, savijanje i graviranje metalnih delova) koje bi bile adekvatno plaćene sredstvima iz budžeta za realizaciju rada. Najzad, predviđeno je privremeno izlaganje spomenika u lokalnoj ustanovi kulture, kako bi se otvorio prostor za dijalog sa ukupnim stanovništvom Stare Pazove. Uprkos preciziranim elementima, naglašeno je da su svi aspekti podložni reviziji od strane članova lokalne zajednice.

Kroz niz radionica tokom septembra i oktobra 2022. godine, prevažodno sa decom iz naselja (dokumentovanih fotografijama, video zapisima i pisanim izveštajima), umetnica bi predstavila inicijalnu zamisao skulpture meštanima, saslušala njihove utiske, sugestije, zamerke, a zatim bi se dogovorile izmene, tačna pozicija, način izrade, prikupio potreban materijal i pristupilo bi se izvođenju radova. Nasuprot povećanju broja radionica koje su imale karakter neformalnih, nestruktuisanih okupljanja na ključnom tranzitnom čvorištu u naselju, sa više nego zadovoljavajućim odzivom stanovnika i generalnom atmosferom zajedništva, pojedini aspekti konkursnog predloga samo su parcijalno realizovani na predviđen način. Kako je sečenje, savijanje, graviranje i spajanje čeličnih delova skulpture, iz

tehničkih razloga, izmešteno iz zajednice u limarsku radionicu u Čačku, sa pozicije stanovnika primećen je zastoj u procesu saradnje i gubitak uvida u ukupnu dinamiku procesa. Plan o privremenom izlaganju spomenika u „izmeštenom“ kontekstu lokalnih ustanova kulture takođe je pretrpeo izmene koje su dovele u pitanje inicijalnu nameru umetnice. Uprkos teškoćama, *Spomenik budućnosti* je postavljen i zvanično otvoren 10. septembra, uz prisustvo velikog broja stanovnika Fruškogorske ulice, članova ULUS-a, Lokalne fondacije i šire publike.

REZULTATI I DISKUSIJA

Motivacija

Nema nigde bogatih.

Kao pokretačke snage, inicijatorke i mentorke iz ULUS-a mahom ističu svoju težnju da ispitaju i pokažu kako umetnik/ca može da se aktivnije uključi i doprinese društvu (resursima, alatima, znanjima i razmenom iskustva), te da lokalnim vlastima ukažu da vredi ulagati javna sredstva u umetnost, jer donosi boljitak. Kada govori o *Spomeniku budućnosti* u Fruškogorskoj, autorka spomenika ističe svoju želju da napravi prostor zajednice, siguran i otvoren za sve, gde bi žitelji mogli da se povežu, da razmene svoje brige i strepnje, a ujedno da se dovede u pitanje i sama pozicija umetnika. U participativnom radu vidi mogućnost bliže komunikacije sa ljudima, neposredno praćenje odjeka, zbog čega pokazuje posebno interesovanje za uličnu umetnost, i korišćenje javnih prostora za delovanje i povezivanje sa žiteljima, posebno putem pravljenja velikih instalacija ili jednog ovakvog spomenika „koji nije lako ukloniti, u dodiru je sa ljudima, mogu da ga promene, unište, da nešto sa njim urade, da smisle neku funkciju, da služi.“ – ističe ona u intervjuu. Ujedno, i bez dodatnih sugestija same autorke, može se uočiti da je čitav proces bio prilika za radno angažovanje i realizaciju umetničkog projekta u uslovima profesionalne produkcije, što može biti snažan faktor ekstrinzičke motivacije u funkciji intrinzičke. S druge strane, žitelji Fruškogorske su radoznali, kažu za sebe da ih sve zanima, bilo im je zanimljivo šta se tu radi, i posle početnog oklevanja, brzo su prilazili i aktivirali se. Podstakla ih je neposrednost i opuštenost, način ophođenja po kome se ovaj proces posebno izdvaja, mada to može biti kritično mesto u participativnom radu, podsećaju na to sagovornice iz fokus grupe donatora, dodajući: „Umetnici katkad vrlo teško komuniciraju sa ljudima koji ne prepoznaju te formate, obraćaju im se jezikom elite, koji ne mogu ljudi uvek da razumeju“. Ipak, u Fruškogorskoj je distanca brzo smanjena. Ljudi su pokazali interesovanje i spremnost da se napravi nešto vredno i lepo „što ima poruku, da može nešto ovde da sačuvamo, da deca, kad porastu, to da vide, to se meni jako svidelo“, kaže jedna učesnica. „Bolje da bude nešto vredno, nešto lepo, nego da bude ružno“, ističe druga. Tako se estetski aspekti rada pojavljuju kao motivacioni faktor participacije i preuzimaju primat nad svim ostalim. „Treba

da bude neka klupica, cveće oko njega, došli bi mnogi, skupljali bi se ljudi, kad prolaziš, da ima negde da se sedne“ – predlaže ona, dok se sve jasnije otkriva i potreba za okupljanjem, na koju se često poziva i sama umetnica.

Stepen i kvalitet učešća

Očekivanja da se konstruiše mogućnost za autentičan dijalog, u kom bi se čuli sami stanovnici i dovela u pitanje pozicija umetnika, delimično su i ostvarena. U okviru procesa rada na „Spomeniku budućnosti“, ostvaren je visok stepen učešća (preko 80 ljudi) i intenzivna interakcija sa žiteljima. Radionice su održavane subotom, tako što bi umetnica postavila sto, izložila makete i druge prikaze mogućeg izgleda spomenika, uz materijal za crtanje i posluženje, i pozvala ljude da se uključe u rad: „Radionice su izgledale kao neke slave. To je jedan veliki sto. Tu je hrana, piće i ljudi komuniciraju opušteno. Pošto se to, pritom, sve dešava na ulici. Njihovoj ulici.“ – objašnjava umetnica. Sa stanovnicima je diskutovan izgled spomenika, njegova pozicija (umetnica navodi da je bilo i slikara među učesnicima) i potencijalna angažovanja odraslih meštana u sam proces izvođenja. Uključila su se najpre deca, a potom i tinejdžeri (prema proceni, trećina ukupnog broja učesnika). Pored pitanja u vezi sa oblikom i načinom izvođenja spomenika, postavljanjem budućnosti kao glavne teme, dijalog je usmeren prema dalekosežnijim brigama, željama i planovima stanovnika. Vremenom su stanovnici počeli da postavljaju direktnija pitanja o izvorima finansiranja projekta i pretpostavke o kontrastu između svog materijalnog položaja i načina života umetnice („Evo, ja radim na građevini za pedeset evra dnevno, a ti sad ovde sediš, pričaš sa nama i crtkáš“). Sa druge strane, govoreći o sopstvenom materijalnom i profesionalnom položaju, umetnica teži da umanji kulturnu, društvenu i ekonomsku distancu prema ostalim učesnicima, naglašavajući nameru da sa stanovnicima Fruškogorske, naročito decom, podeli transformativno iskustvo umetničkog rada, koje smatra ključnim momentom u ličnom razvoju: „Ja sam dete iz radničke klase koje je imalo prilike da se obrazuje u umetnosti. Meni je to za moj život zaista donelo velike promene i poglede na svet i neku nadu. I ja sa tom idejom idem i želim da na taj način ponudim ljudima neke nove perspektive.“ U tom smislu, trajanje i učestalost radionica imali su za cilj da utiču na percepciju spomenika kao sopstvenog umetničkog dela od strane učesnika. Prema mišljenju mentorke, kvalitet kolaboracije u okviru umetničkog rada tiče se „konstruktivnog i pozitivnog“ načina na koji „uvezuje žitelje naselja.. dajući dublji smisao svakodnevnom životu“. Međutim, kvalitet učešća u analiziranom radu može se razumeti i u kontekstu napetosti između konsenzualnog aspekta kolaboracije, sa jedne strane, orijentisanog na realizaciju spomenika, i, sa druge, implicitnih neslaganja, primetnih u usputnim pretnjama pojedinih stanovnika o demontiranju spomenika radi prodaje metalnih delova i primedbama o lagodnom životu i uslovima rada umetnice.

Slike 1 i 2.

Radionica pripreme Spomenika budućnosti, Stara Pazova ©ULUS

DRUŠTVENI ANTAGONIZMI

Napravite nam put, glasaću za vas!

Iako su još prilikom obilaska lokacija za vreme trajanja konkursa pokrenute različite teme (dve lokacije bile su povezane sa kulturom sećanja na narodnooslobodilačku borbu tokom Drugog svetskog rata – Spomen-dom Janka Čmelika i Spomenik borcima NOB-a, dok su se preostale tri odnosile na deponije, bilo spontane ili planske), prevagnula je problematika ekologije, prelomljena kroz različite druge aspekte, od zaštite, očuvanja ili sećanja na prirodno nasleđe, estetskih kvaliteta pejzaža i otvorenih prostora, do svakodnevnog života stanovnika manje-više definisanih društvenih grupa. Ramujkić ocenjuje da je takvo tematsko težište posledica aktuelne društvene klime, gde pitanja poput kulture sećanja i dalje predstavljaju linije društvene polarizacije i kulturnih borbi, nasuprot nepobitnom opštem značaju ekoloških problema. Imajući u vidu delatnost lokalnih organizacija u koje su uključene članice lokalnog odbora, očita je njegova uloga u isticanju ove teme. Analizirani rad *Spomenik budućnosti* direktno adresira prepletenost ekoloških i sociokulturnih aspekata problema otpada u Fruškogorskoj kao zagađivača vazduha u naselju i šire. Umetnica sagledava svoju ulogu u kontekstu odnosa između ekoloških aktivista i stanovnika naselja: „Kad

dođu naučnici i kad krenu da gledaju zgarišta, ljudi se jednostavno uplaše, i neprijateljski su raspoloženi, jer se plaše sankcija. . Ja sam jako želela da ovakvom postavkom stvari te dve grupe na neki način pomirim, jer to je konflikt koji je vidljiv.“ Dijalog sa stanovnicima istakao je način na koji se iz njihove perspektive sagledava problem zagađenosti vazduha i otpada. Iako ugrožava zdravlje stanovništva, a pogotovo žitelja Fruškogorske, pitanje zagađenja neodvojivo je od siromaštva i borbe za preživljavanje, ali i brige za ugled u očima sugrađana, reflektovane u interesovanju za izgled okućnica i ulica u naselju.

Značaj koji stanovnici pripisuju pitanjima urednosti, čistoće i lepote naselja moguće je povezati sa njihovom pozicijom prema opštinskim organima u kontekstu upotrebe stambenih zgrada finansiranih u okviru programa „Uspostavljanje održivih rešenja za stanovanje Roma u Staroj Pazovi“.¹² Godinu dana nakon useljavanja, uslovi života ostali su „daleko od zadovoljavajućih“, divlja deponija nastala tokom izvođenja radova nije raščišćena (a sa njom je ostala i opasnost od širenja zaraze, glodara i divljih životinja), javne površine tek su delimično uređene, a gasovod nije sproveden, što je tokom prve i narednih zima nateralo stanovnike na improvizacije sa načinom grejanja, koje su novčano sankcionisane od strane opštine.¹³ Odgovornost za stanje u naselju opštinski organi pripisali su samim stanovnicima. Konstatujući potrebu za njihovom „edukacijom o poteškoćama u korišćenju stanova i prostora oko zgrade, kao i načinima za njihovo rešavanje“, i „probuđivanjem svesti“ stanara „o tome da moraju brinuti o tom prostoru i društvenoj svojini“, u poslednjem kvartalu 2022. godine realizovan je projekat „Unapređenje uslova stanovanja Roma“ u sklopu kog je sprovedena anketa o poteškoćama stanara, set radionica sa ciljem njihovog upoznavanja sa „obavezama i dužnostima“, set radionica sa decom zarad „usvajanja svesti o brizi i čuvanju društvene svojine i unapređenju kvaliteta stanovanja“, kao i akcije čišćenja, dezinfekcije i krečenja, u kojima su učestvovali sami stanari.

Prema iskazima umetnice, u zajedničkoj akciji izgradnje *Spomenika* ispoljeni su marljivost, zalaganje, želja za lepim, kreativnost i druželjubivost stanovnika Fruškogorske. Plan da se spomenik, kao zajednički rad svih učesnika, prikaže u nekoj od opštinskih ustanova kulture motivisan je uverenjem umetnice da bi takvo privremeno izmeštanje doprinelo osećanju ponosa stanovnika sopstvenim delom, te priliku za diskusiju u širem krugu publike. Međutim, saradnja sa lokalnim organizacijama komplikuje se u momentu uključivanja javnih institucija – ustanova kulture i opštinske uprave, sa

12 Učešće Opštine u navedenom programu trebalo je da obuhvati izradu tehničke dokumentacije, obezbeđivanje građevinskih dozvola, kao i izgradnju infrastrukture. Prema navodima lokalnih medija (oktobar 2018. godine), benefiti projekta odnosili bi se i na ostatak stanovništva naselja, uvođenjem vodovoda, kanalizacije, gasovoda, i uređenjem prilaznog puta.

13 Problemi oko načina naplate struje (organizacija Krov nad glavom 2020. godine navodi da stanovnici dobijaju račune za struju ne direktno od EPS-a, već u formi kopija iz opštinske kancelarije) i podele troškova održavanja zgrada (isti izvor izveštava da se od stanara traži uplaćivanje paušalno utvrđene sume za ove troškove), doveli su do tenzija, a ponekad i otvorenih konfrontacija, između korisnika stanova i opštinske uprave.

ciljem obezbeđivanja prostora za preliminarno izlaganje skulpture i pratećeg materijala, kao i dozvole za postavljanje spomenika. Pre smeštanja na finalnu lokaciju u naselju, spomenik je bio izložen u Knez Mihailovoj ulici u centru Beograda, ispred Galerije ULUS, na izvesnoj distanci od stanovnika Fruškogorske i njihovih sugrađana, umesto u lokalnoj ustanovi kulture. Time su oslabljeni kapaciteti projekta za doprinos transformaciji razumevanja lokalne socioekološke problematike.

Smetnje i problemi u radu

Nekoliko ključnih problema se pojavilo u radu. Zbog opterećenosti drugim obavezama, inicijatori i umetnice nisu mogli često da dolaze u Staru Pazovu, te se radilo sporadično, a kontinuitet gubio. Na osnovu iskaza inicijatorke i uvida u projektnu dokumentaciju, uočeno je da su donatori kasnili sa drugom tranšom podrške, te je došlo do zastoja, a zimski period je ograničio terenski rad. U odsustvu kontinuiteta, početni entuzijazam se izgubio, te su se ljudi donekle otuđili od rada, preplavljeni drugim dužnostima, uz očekivanje da partnerska organizacija u većoj meri preuzme promotivne i organizacione aktivnosti, posebno kad je reč o saradnji sa lokalnom samoupravom. To se nije desilo. Naime, partneri iz Stare Pazove nisu bili sasvim spremni da eksplicitno zastupaju ciljeve projekta u susretima sa opštinskim funkcionerima, kao i da se aktivnije bave promocijom, najpre zbog brige da će takav pristup naići na otpor i napraviti više štete no koristi, barem što se tiče statusa same organizacije. Na primer, kada je trebalo tražiti dozvole za postavku instalacija/spomenika,¹⁴ inicijatori su očekivali zvaničan sastanak, na kome bi se javno prikazao i promovisao projekat, te pokrenuli širi razgovori sa predstavnicima lokalne administracije. Međutim, partneri iz Stare Pazove smatrali su da sve dozvole treba pribaviti kroz interne susrete i uz manje privlačenja pažnje, zbog mogućih problema koji kasnije mogu nastati. Ovakvi strateški neskladi značajno su uticali na vidljivost projekta, na manjak promocije i koordinacije sa umetnicima, te kod pojedinih slučajeva i na smanjen stepen participacije u samom umetničkom radu. „Na početku nije bilo nekog preciznog dogovora o podeli odgovornosti i uloga sa svim ljudima, i ja sada ne znam tačno šta mogu da tražim od lokalnih partnera“, kaže umetnica. Evidentan je problem neispunjenih, a pretpostavljenih i nikada izgovorenih očekivanja, iz kojih nastaju brojne smetnje, ali bilo bi pogrešno uzroke personalizovati, odnosno posmatrati u kontekstu individualnih odluka ili aspiracija. Briga ljudi iz Lokalne fondacije da će imati izvesne posledice, te izgubiti podršku u narednom periodu, zbog političkih pitanja koje projekti pokreću, govori o partokratskim pritiscima, koji suspenduju transparentno delovanje kulturnih radnika/ca.

14 Kao najveći problem u pripremi i izvođenju participativnih umetničkih praksi donatori ističu manjak javnih prostora i njihovu (ne)dostupnost za aktivnosti relevantne za zajednicu. Sagovornice u okviru fokus grupe primećuju paradoks: zajedničko se generiše češće iz privatnih no iz javnih resursa, upravo zbog uzurpacije nominalno javnih prostora u funkciji partikularnih interesa ljudi na vlasti. Ni donatori najčešće ne mogu pokrivati tekuće troškove prostora, zbog uslovljenosti od strane metadonatora koji ne prepoznaju takve potrebe, tako da se umetnici sve češće snalaze kroz različite forme uličnog ili „gostujućeg“ delovanja.

Time se opstruiraju umetničke akcije koje pretenduju na društvena dejstva i ograničavaju dometi samih praksi. Sociopolitička uslovljenost i adaptivni mehanizmi koji iz nje proističu ometaju ostvarenje dugoročnih ciljeva, kao i namere inicijatora da pokažu lokalnim vlastima zašto je potrebno izdvajati javna sredstva za rad umetnika u zajednici. Ujedno, ova situacija pokazuje kako narušavanje početnih pretpostavki u složenom sistemu međuzavisnosti (donator-producent-partner-umetnik) direktno utiče na domete, kako manjak resursa i uslovi ekonomske zavisnosti dovode do diskontinuiteta i smanjuju opseg participativnog delovanja, a ugrožavaju motivacionu osnovu procesa. Rad pritom postaje skučen u epizodama aktivnosti koje su vremenski ograničene te ne mogu da ostvare prvobitne težnje. Stoga su se u intervjuima mogle čuti opaske poput: „Kratko traje ovaj projekat“, „Nije dovoljno samo godinu dana da se primeti šta se tu dešava“, ili „Neće biti dovoljno događaja na terenu“, ili „Trebalo da se bude sve vreme prisutan“. Inicijatori i mentorke primećuju zašto je kontinuitet potreban za ostvarenje snažnijih obrazaca povezanosti sa ljudima, kao i efekata. Primećuju to i ljudi iz Fruškogorske. Iako su tekući problemi ostavili najmanje traga na participativni rad *Spomenik budućnosti*, ipak su učesnici opazili zastoj. Gotovo da su zaboravili šta su radili na radionicama, a pojedini su zamalo izgubili poverenje, pa kažu: „Mislila sam da ništa od toga neće biti jer su prestali da dolaze, ali sad guramo dalje.“

(Re)distribucija ovlašćenja i resursa

Inicijatori i mentorke ističu da je namera bila upravo razbiti hijerarhijsku strukturu, te decentrirati umetnike iz pozicije ekspertskog autoriteta na koji su delimično navikli u dosadašnjoj praksi. Svesni su da je odnos sa donatorom ustrojen izrazito hijerarhijski, sa visokim stepenom kontrole i jednosmernim zahtevima, ali su osmišljeni brojni postupci kako bi se krajnja izvedba i učesnici sačuvali od delovanja „tvrde moći“ (transparentna procedura selekcije projekata, saradnja sa svim aplikantima na razradi i distribuciji sredstava, formiranje odbora i uključivanje većeg broja ljudi u pripremu i odlučivanje, mentorska saradnja, fleksibilnost u realizaciji aktivnosti i dr.). Tokom žiriranja, svi umetnici su bili uključeni tako da su, skupa sa posebno formiranim odborom (inicijatori-mentori, partneri, spoljni članovi), diskutovali kako radovi treba da se razvijaju i kako će se sredstva distribuirati, posebno vodeći računa o honorarima umetnika. Organizovano je nekoliko javnih sastanaka u Staroj Pazovi ne bi li se utvrdile potrebe žitelja, a jednom prilikom se mentorka čak vrlo žustro konfrontirala sa umetnicima, kada je jedan od radova počeo da odstupa od pretpostavki participacije.

Iskustvo autorke rada *Spomenik budućnosti* svedoči o volji da se postojeće društvene konstelacije izmene: „Meni je bilo važno da ljudi imaju neku materijalnu dobit, tako da je pola budžeta za produkciju podeljeno na materijal, a pola da se ljudima iz naselja plate razne usluge kao što su košenje, postavljanje okvira, izlivanje betona, čišćenje terena. To je takođe uticalo da ljudi žele da se uključe, mada je njima neprijatno da uzmu taj novac. Mnogo njih je htelo da učestvuje bez novca. Više su bili zainteresovani za rad bez dobiti“.

I opet, treba uzeti u obzir da je tokom pripreme *Spomenika budućnosti* ostvaren vrlo visok stepen participacije, ali su ograničenja evidentna. Umetnica je ipak imala unapred pripremljen rad, što je bio zahtev konkursa i obaveza pred donatorima, tako da učesnici nisu mogli mnogo da odlučuju kako će i gde stvari biti urađene. O tome i svedoče: „Oni su nama rekli, to će baš ovako da izgleda, nismo mi to mogli da menjamo. Objasnili su nam da će biti naš potpis i naše reči, i meni je prvo palo na pamet da stavim ime moje devojčice, pitala sam da li može neko ime, oni kažu – može šta hoćeš! Neko je stavljao neke porukice, tako da se to meni svidelo, prelepo je i ja jedva čekam da se to napravi. Moj muž se naljutio što nisam njega stavila.“ (misli na sadržaj vremenske kapsule). Pored toga što su samo delom učestvovali u kreativnom procesu, ni informacije o distribuciji sredstava nisu komunicirane sa žiteljima Fruškogorske. Umetnica ističe da je sve znala o budžetu svog rada, ali ne i ostalih, niti je imala uvid u celokupan finansijski plan. Analizom finansijske dokumentacije potvrđeno je da je vođeno računa da umetnici budu adekvatno plaćeni. Na primer, u okviru rada *Spomenik budućnosti*, autorski honorar činio je 50% budžeta, a druga polovina je bila usmerena na produkciju.¹⁵ Iako se umetnica svojski trudila da plati ljude iz Fruškogorske za izvođenje raznih usluga, honorari nisu predviđeni za njihovo učešće u samom umetničkom radu, dok su svi ostali ljudi na projektu angažovani profesionalno. Upitno je kako ostvariti (re)distribuciju ovlašćenja i resursa, ako se ona ne odnosi na ekonomsku, već isključivo na imaginativnu ravan. Takođe, uticaj donatorskih zahteva je očit. Sagovornice iz fokus grupe potvrđuju da se još u aplikaciji očekuje da ljudi iz zajednice budu uključeni, a njihove potrebe prepoznate, što već pretpostavlja participativni rad te od umetnika zahteva resurse, ne uvek dostupne. Pritom, kod većine donatora nema fleksibilnosti kada je budžet već odobren, niti promene aktivnosti (izuzev u slučaju Rekonstrukcije Ženski fond), jer sami donatori odgovaraju nadređenima.¹⁶ Stoga, ključno pitanje ostaje otvoreno: Mogu li se decentrirati zadate pozicije u umetničkoj produkciji koja je uslovljena hijerarhijskim modusom projektnog finansiranja i zasnovana na budžetskom disbalansu pri određivanju honorara, koliko god da je taj disbalans duboko ukorenjen i predstavlja uvreženu praksu unutar kapitalističkog sistema proizvodnje? Ako i mogu donekle, ograničenja su upravo proporcionalna disbalansu, a povećavaju se progresivno sa manjkom transparentnosti u komunikaciji o protoku novca.

¹⁵ Vredi napomenuti da predstavnice donatora primećuju kako se veliki deo budžeta usmerava na honorare umetnika, ali oko toga ne postoji konsenzus. Stavovi po tom pitanju su izrazito polarizovani: jedni smatraju da to nije demokratski, čak i da je iritantno što budžete usmeravaju samo na sebe, dok drugi smatraju da su radna i socijalna prava umetnika ugrožena, i da su marginalizovani, zbog čega im i sami sugerišu povećanje honorara.

¹⁶ Učesnice u fokus grupi su bile predstavnice organizacija koje podržavaju projekte u kulturi donacijama manjeg i srednjeg obima, a direktno zavise od metadonatora, odnosno nadređenih instanci kojima podnose redovne izveštaje (na primer kroz program Kultura za demokratiju, fondacija Heartefakt distribuirala sredstva Švajcarske agencije za razvoj i saradnju – Swiss Agency for Development and Cooperation SDC).

Održivost (promene i trajnost)

...ovo je nešto baš što se tiče budućnosti

Održivost se može posmatrati na više nivoa i to – na planu konkretnih rezultata umetničkog rada materijalizovanih u spomeniku, kao mestu koje svedoči o realizovanim aktivnostima, koje može imati dalju nadgradnju kroz nove funkcije, intervencije i interpretacije. Drugo, kroz trajnost transformativnog dejstva celog procesa na stanovnike i članove lokalnih organizacija (najpre organizacija civilnog društva čija je misija povezana sa ispunjenjem potreba sugrađana). Na širem planu, održivost se odnosi na evaluaciju rezultata čitavog projekta, a u odnosu na početnu motivaciju za ostvarivanjem društvene funkcije umetničkog angažovanja.

U pogledu prvog, prema rečima umetnice, „spomenik je namenjen da tu ostane.“ na šta ukazuju prethodno analizirani aspekti konceptualizacije i produkcije rada. Spomenik je izrađen od trajnih materijala, pozicioniran na teritoriji koja je ničija i svačija – reprezentativnom pročelju naselja i sadrži poruke stanovnika naselja za buduće naraštaje.¹⁷ S druge strane, umetnica je zainteresovana za „praćenje njegovog daljeg života, ko bi ga uklonio i zašto“, što takođe vidi kao deo umetničkog rada i to nije usamljen slučaj u njenoj umetničkoj praksi. Uprkos tome, u intervjuima su se mogli čuti komentari u prilog posvećenosti stanovnika očuvanju *Spomenika*. Bilo je i predloga pojedinih meštana da se oštećivanje ili rušenje predupredi isticanjem poruke da je *Spomenik* pod zaštitom države. Takva perspektiva je zanimljiva za razumevanje društvenih odnosa, jer nagoveštava potrebu uvođenja više instance kao garanta čuvanja umetničke intervencije, iako su sve ranije odluke donete bez učešća ili podrške javnih vlasti. Sem zajednice, efekti participativnih umetničkih radova mogu se sagledati i iz pozicije sveta umetnosti. Iako je ceo proces postavljen kao eksperiment čiji se rezultati mogu diskutovati, neosporno je uticao na razvoj prakse koju ova umetnica sprovodi, s potencijalom prenosa iskustva i na druge slične poduhvate. Potpuno novo okruženje u kojem je bilo potrebno izgraditi poverenje i pridobiti podršku šireg kruga meštana, predstavljalo je poseban metodološki izazov za umetnicu.

Analiza ukazuje na značaj organizacija koje sprovode aktivnosti javnog zagovaranja i ukazivanja na šire društvene probleme, a koje ujedno mogu činiti i servis za pokretanje konkretnih projekata neformalnih društvenih grupa. Posebna tema celog poduhvata je mogućnost ostvarivanja šire promene u lokalnoj zajednici – bilo u društvenoj dinamici ili fizičkom prostoru, naročito jer je u pitanju aktivnost koja je vremenski i sadržajno ograničena projektnim zahtevom. Učesnice u fokus grupi ocenjuju da „donatori generalno nisu mnogo oduševljeni takvom vrstom projekata. . koji podrazumevaju neki proces, za koji se ne zna kako će se završiti, nema konkretne rezultate,

17 To je potencirano i najavim sloganom otvaranja *Spomenika*, navodeći: „Neki spomenici prošlosti su možda mnogo veći, ali mi ovde imamo budućnost“, videti u: <https://ulus.rs/blog/umetnost-i-zajednica-otkrivanje-spomenika-buducnosti/> (pristupljeno u septembru 2023).

Slika 3.

Događaj otvaranja Spomenika budućnosti / Stara Pazova, ©ULUS

možda ih neće ni imati, možda će tražiti nastavak". Jedna od mentorki, takođe umetnica sa sopstvenom participativnom praksom, ambivalentna je po ovom pitanju – s jedne strane ukazuje na nerealnost očekivanja da projekat ishoduje konkretnim društvenim pomacima, već sagledava njegov domet u razvoju svesti o problemima „koji su zaista fundamentalni“, a što je uslovljeno ograničenim trajanjem umetničke akcije, usled čega ona „može samo da ukaže na te tačke“. Istovremeno, skreće pažnju na značaj ULUS-a kao reprezentativne organizacije „da se izdejstvuje neka akcija na lokalnu, na primer, da se organizuje čišćenje kanala koji prolazi kroz naselje“. Umetnica primećuje mogući uticaj u pogledu inspirisanja sličnih akcija drugih organizacija – poput radionica sa decom i informativnih programa u organizaciji Crvenog krsta. Nasuprot njima, tim Lokalne fondacije Stara Pazova nije prepoznao priliku za izgradnju čvršćeg odnosa sa lokalnim stanovništvom i bolju artikulaciju svojih akcija.

Iz perspektive ULUS-a, održivost se tiče mogućnosti i daljeg razvoja održivih modela angažovanja umetnika koji proširuju tradicionalne pozicije i uloge umetnosti u zajednici, što prema inicijatorkama podrazumeva uslov „da lokalna samouprava prepozna ovaj model kao nešto što bi kasnije mogla da implementira regularno“. Taj aspekt projekta predstavlja poslednju i verovatno ključnu fazu rešavanja mnogih pitanja u vezi sa održivošću, najpre finansijskom. Iako se u izboru Stare Pazove za mesto izvođenja projekta računalo na jaku privredu opštine, propuštena je prilika za uspostavljanje komunikacije sa njenim nosiocima i ispitivanje mogućnosti dugoročnog finansiranja kroz saradnju. Takođe, nije uspostavljena komunikacija sa opštinom, koja bi omogućila dalje razvijanje i bolju integraciju umetnika u rad sa zajednicom.

Uloga umetnosti u participativnom procesu

Umetnici mogu da osmisle načine društvene organizacije, u kome se postojeći akteri drugačije povezuju, a resursi usmeravaju ka proizvodnji vrednosti, kaže jedna od mentorki. Katkad se problemi zajednice sporo rešavaju administrativnim putem, a umetnik tu može učiniti ključni prodor, dodaje druga – svojim sredstvima se lakše približiti i mobilisati zajednicu, te adresirati njene probleme. Sa stavovima mentorki saglasne su i predstavnice donatora. Kaže sagovornica iz fokus grupe da umetnost može biti „metasredstvo za dolazak do ozbiljnijih razgovora, za suočavanje sa traumama, za reflektovanje društvenih procesa, i najčešće nije sama sebi cilj, već je ključno ono što se dešava nakon umetnosti.“ Dodaje druga sagovornica: „Može umetnost da otvori pitanja koja se ne otvaraju lako, koja nisu dovoljno vidljiva“, zatim „da veći broj ljudi natera na promišljanje, da okupi one koji se ne okupljaju često“, a i „medijski je atraktivna!“. Spomenik budućnosti je delimično u tome uspeo, rad na pripremi i zajedničkoj produkciji okupio je više od 80 učesnika, pokrenut je određeni broj društvenih pitanja i dijaloga, u sebi je objedinio mnoštvo lokalnih briga i strepnji, mada se čini da je više doneo utehe no izoštrio društvene antagonizme. Stoga se još jednom ukazuje pitanje mogu li participativne umetničke prakse u kratkoročnom i krajnje ograničenom okviru sistemskih međuzavisnosti stvoriti uslove u kojima se postignuta socijalna kohezija usmerava ka koherentnoj društvenoj promeni.

Autorka *Spomenika budućnosti* u umetnosti vidi snagu okupljanja, kao i prostor slobode (ili njenog osvajanja) u kome se izražavaju potrebe, stvari se postavljaju drugačije, pravi se otklon od zadatih uloga i kategorija, ljudi se susreću i razgovaraju o temama koje su im važne, u realnom vremenu i oslobođeni: „Umetnost jedino može biti vredna ako proizvede takav rezultat“, zaključuje ona, zatim dodaje: „I ne interesuje me iskreno šta je u tom radu umetničko. Nije mi toliko važno da li je tu nešto umetničko ili nije, jedino sam uzbuđena oko toga da se tu nešto desi, da vidim da postoji prostor slobode u jednom navodno ‘uređenom’ sistemu, da postoji neka ‘greška’ kroz koju može da se deluje.“ Udaljavaju se savremenici od rasprava o estetskom, ali se delom ipak vraćaju svetlu umetnosti, ne više sami: „Volela bih da taj rad, pre nego što se postavi na ulici, gde je planiran, prikažemo u nekoj ustanovi kulture, gde će ljudi videti te svoje ispise na nekom drugom mestu. Tokom radionica, oni su zvali to *naš spomenik*, i to neće biti moj autorski rad, to će biti zajednički rad. Bio bi to prikaz projekta uz razgovor, sa fotografijama i svim materijalima. Volela bih da ga tamo vide, tako da možemo malo da diskutujemo o njemu, u slučaju da ga neko baš brzo ukloni i uništi.“ Promena institucije umetnosti postaje tako sastavni deo društvenih pomaka. I dok se umetnici delom udaljavaju od sveta umetnosti, kao da ih tamo vraćaju sami učesnici: „Niko ne bi dozvolio da to neko dira. Čuvaće, zato što je lepo. Lepo je.“ Čini se da se na estetsku dimenziju (usko gledano) pozivaju samo učesnici iz Fruškogorske, ona je motivacioni faktor, ali i garant trajnosti, usled prepoznate vrednosti.

Ono što učesnici ne pominju, a može se uočiti u samom procesu, jeste da je *Spomenik budućnosti*, pored zadovoljavanja estetskih potreba,

odgovorio na saznajne potrebe žitelja, te ponudio mogućnost okupljanja i samoaktuelizacije – prostor razmene koji svakodnevica zatrpana socioekonomskim pritiscima ograničava. I mada se od aktera savremenih umetničkih praksi može očekivati da parametre verifikacije traže isključivo unutar sveta umetnosti (i kada je reč o participativnim pohodima), ovaj proces deluje kao izuzetak. Prilikom iskoraka ka instituciji umetnosti, odnosno, kratkog izlaganja spomenika ispred ULUS-a pre finalne postavke, emancipatorska funkcija ostaje važnija od autorske validacije.

IMPLIKACIJE, PREPORUKE I OGRANIČENJA

Kada se govori o participaciji u umetnosti, prvi bitan aspekt analiziranog kolaborativnog umetničkog rada odnosi se na recepciju od strane učesnika kao primarne publike. Specifičnost participacije u umetnosti sastoji se u nastojanju za uspostavljanjem kontinuiteta između estetskog iskustva, disciplinarnih protokola javnih ustanova i građanskog aktivizma, i svakodnevne prakse učesnika, nasuprot „tekstualnoj paradigmi“, prema kojoj je transformativno dejstvo umetničke proizvodnje nužno posredovano umetničkim predmetom i kritičko-teorijskim sistemima interpretacije (Kester, 2011). Kako postaje neodvojiva od konkretne lokacije i konteksta, postavlja se pitanje u kojoj meri je kolaboracija u proizvodnji umetničkog rada deo repertoara konvencionalnih kulturnih obrazaca poput eskapizma ili kompenzacije, a koliko se može govoriti o autentičnom emancipatorskom iskustvu, i u kakvom je odnosu prema mogućnosti transformacije socioekonomske ili kulturne pozicije učesnika. Izvan grupe posmatrača-učesnika, recepcija *Spomenika budućnosti* od strane „sekundarne publike“ obuhvata doživljaj skulpture u izlagačkom ili javnom prostoru, ali se tiče i načina dokumentovanja i prezentacije procesa kolaboracije, što otvara pitanje uloge rada kao instrumenta sociokulturne reprezentacije pojedinih grupa unutar i izvan zajednice. U tom smislu, ključan je karakter zajednice koji je pretpostavljen ili uspostavljen karakterom kolaboracije, odnosno uloge rada u procesima formiranja zajednice; da li se radi o politički koherentnoj zajednici (koja negira mogućnost antagonističkih pozicija članova), „neoperativnoj“ zajednici (koja prihvata decentrirano, neesencijalističko stanje „generičke ljudskosti“ članova) ili o zajednici koja se formira kroz borbu na osnovu jednakosti i solidarnosti između članova (Kester, 2013). U analiziranom slučaju, konstatovana je namera za brisanjem distance prema učesnicima od strane umetnice, generalno prisvajanje rada od strane učesnika, ali i pojedini disonantni stavovi koji su ostali bez uticaja na proces kolaboracije, te njeno zadržavanje u okvirima stanovništva Fruškogorske, bez značajnije komunikacije sa drugim društvenim grupama i/ili akterima iz civilnog ili javnog sektora. Najzad, na planu projekta „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“ svakako se može govoriti o demokratizaciji kulture, u smislu uključivanja grupa i pojedinaca u procese proizvodnje i recepcije umetnosti i kulture.

Studija slučaja ukazuje na složenost participacije kako na nivou samog umetničkog procesa (umetnik-učesnici), tako i na planu njegove organi-

zacione infrastrukture (umetnik, strukovna udruženja, lokalne aktivističke organizacije, javne ustanove, sistem donatora). Svaki od navedenih aspekata i aktera nosi sopstvene uslove, potencijale i ograničenja, te je teško generalizovati uvide stečene u analizi posebnog slučaja. Međutim, mogu se izvesti zaključci o kritičnim aspektima participacije u konkretnoj situaciji i ukazati na moguće alternative učinjenim izborima.

1. Odnos umetnik-zajednica u kolaborativnom umetničkom procesu

Iako ULUS-ov raspis konkursa nije eksplicitno zahtevao preciziranje forme intervencije, sve prijave ponudile su konkretno rešenje – u formi javne skulpture, instalacije ili dokumentarnog filma. Bez obzira na to da li će zajednica biti uključena kroz javni poziv ili neposredno predložena, kao što je to slučaj u analiziranom primeru, ona mora biti uključena u promišljanje saradnje sa umetnikom u što ranijoj fazi, a poželjno je da učestvuje u odabiru umetnika s kojima će u datom periodu saradivati. Ukidanje posrednika u tumačenju problema, omogućiće bolje povezivanje umetnika sa konkretnim potrebama zajednice. To bi posledično trebalo da omogući veću inicijativu i učešće zajednice, a time i moć pregovaranja. Stoga bi kontinuitet prisustva ULUS-a u datim zajednicama, mogao obezbediti odgovarajući vremenski okvir kolaboracije koji bi prevazišao „turistički“ odnos prema konkretnoj zajednici, a sa druge strane omogućio kraće intervale rada sa različitim umetnicima.

2. Kapacitet umetnika za ostvarivanje autentičnog dijaloga sa zajednicom

Neophodno je ustanoviti ograničenja i potencijale same umetničke prakse u kontekstu rada sa zajednicom. U tom smislu, treba ostvarivati saradnje sa umetnicima koji imaju dugotrajnu praksu spregnutu sa participativnim procesima u zajednici. Sadržaj prijava ukazuje na probleme lokalne scene, koji se tiču gravitiranja ka tradicionalnim ulogama umetnika u odnosu na društvo (i konkretne zajednice), odnosno probleme umetničke kulture i njenog razumevanja problematike participacije kao aspekta umetničkog stvaralaštva. Ukoliko je cilj podsticanje šireg delovanja i uključivanja većeg broja umetnika, neophodno je uspostaviti saradnju sa umetničkim fakultetima i drugim organizacijama u oblasti umetničke edukacije, s kojima bi ULUS, kao strukovno udruženje, razvijao programe edukacije umetnika za rad sa zajednicom.

3. Transparentnost uslova umetničke kolaboracije

Transparentnost procesa, unutar projekta i prema sekundarnoj publici, ključna je u ostvarivanju poverenja i učešća. Stoga raspodelu budžeta treba učiniti transparentnom i podložnom reviziji od strane učesnika, a naročito članova lokalne zajednice. Potrebno je detaljno utvrditi prava i dužnosti svih aktera, a tako stvoriti logistički okvir koji će omogućiti realizaciju umetničke intervencije/prakse u punom

kapacitetu, tj. uvažavajući njene specifičnosti. Redovno izveštavanje od strane uključenih aktera i kontinuirano tumačenje procesa kroz javne diskusije i slične formate događaja takođe može doprineti izgradnji poverenja zajednice prema umetnicima i drugim akterima koji se uključuju u njene procese.

4. Formiranje mreža podrške

Proširenje obuhvata intervencije na procese pregovaranja sa javnom upravom, privatnim preduzećima, i sl., a može biti ključno za obezbeđivanje održivosti ostvarenih efekata. Saradnja sa drugim strukovnim ili naučnim organizacijama može biti korisna kako bi se predupredila mogućnost da tematski okvir bude diktiran uskim fokusima lokalnih civilnih organizacija (što se pokazalo problematičnim u kontekstu posmatranog slučaja). S druge strane, uključivanjem u umetničke projekte lokalne (aktivističke) organizacije dobijaju priliku za sticanje autentičnog uvida u samu zajednicu, njihove probleme i potrebe. U pogledu stvaranja uslova za demokratizaciju kulture, uloga ULUS-a spram donatora i kreatora javnih politika treba da bude u ukazivanju na potrebe uvažavanja posebnosti umetničkog procesa u kriterijumima za izbor projekata i sistemima valorizacije njihovih rezultata, te potrebe za sistemima finansiranja dugotrajnijeg kontakta umetnika sa zajednicom, što pored same kolaboracije podrazumeva i period upoznavanja sa problematikom konkretne situacije.

UMESTO ZAKLJUČKA

„Ne bavim se umetnošću. Ja knjigu u životu nisam čitao. Nijednu“, kaže jedan osmak iz Fruškogorske koji je bio koautor *Spomenika budućnosti* – rada u oblasti savremene umetnosti, postavljenog 28. septembra 2023. u Staroj Pazovi, sa 60 poruka ispisanih na kracima skulpture i 40 pisama u vremenskoj kapsuli, zatvorenoj u postamentu na 200 ili manje godina. Do tada su nam ostavili rok da razumemo može li se promeniti uloga umetnosti u društvu, i društvo nastajati kroz umetnost.

REFERENCE

- Bishop, C. (2012). *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London, Verso.
- Danto, A. (1964). The artworld. *The Journal of Philosophy*, 61(19), 571–584.
- Kester, G. (2011). *The One and Many. Contemporary Collaborative Art in a Global Context*. Durham & London: Duke University Press.
- Kester, G. (2013). *Conversation Pieces. Community and Communication in Modern Art*. Berkeley, California: University of California Press.

- Kwon, M. (2002). *One Place after Another. Site-Specific Art and Locational Identity*. Cambridge–London: The MIT Press.
- Đorđević, M., Mihaljinac, N. (2021). Ka horizontalnosti u umetnosti: predlog jednog modela angažovanja samostalnih vizuelnih umetnika. U Ramujkić, V., Đorđević, M. (Ur.) *Rad u umetnosti* (str. 215–222). Beograd: ULUS.
- Gorjanović, S., (2022). Izveštaj o progresu realizacije umetničkog projekta „Spomenik budućnosti“. [Neobjavljeni dokument]
- Ramujkić, V. (2022). Mentorski izveštaj o progresu realizacije umetničkog projekta „Spomenik budućnosti“. [Neobjavljeni dokument]
- Ristić, I. (2023). Transkript fokus grupe predstavnika donatora participativnih projekata u kulturi. Fakultet dramskih umetnosti, EPICA projekat, 25. jul. [Neobjavljeni dokument]
- EPICA (2023). Transkript intervju sa Vahidom Ramujkić. Fakultet dramskih umetnosti, jun. [Neobjavljeni dokument]
- EPICA (2023). Transkript intervju sa Tijanom Cvetković. Fakultet dramskih umetnosti, jun. [Neobjavljeni dokument]
- EPICA (2023). Transkript intervju sa Jovanom Sudimac. Fakultet dramskih umetnosti, jun. [Neobjavljeni dokument]
- Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova (2022). ЗА БОЉЕ СУТРА – едукација и испитивање потреба ромске популације у општини Стара Пазова. Dostupno na: <https://www.csr-starapazova.org/за-боље-сутра-едукација-и-испитивањ/>, (pristupljeno u septembru 2023).
- JP Opštinska stambena agencija Stara Pazova (2021). Стара Пазова 30 станова за Роме. Dostupno na: <https://www.osapazova.co.rs/projekti/realizovani-projekti/363-stara-pazova-30-stanova-za-rome.html>, (pristupljeno u septembru 2023).
- Lokalna fondacija Stara Pazova (2022). O udruženju. Dostupno na: <https://fondacijapazova.rs/o-nama.php>, (pristupljeno u septembru 2023).
- Mašina (2020). Zdržena akcija Krov nad glavom izveštava o borbi koju vode porodice romske nacionalnosti u novom naselju u Staroj Pazovi. Dostupno na: <https://www.masina.rs/zdržena-akcija-krov-nad-glavom-izvestava-o-borbi-koji-vode-porodice-romske-nacionalnosti-u-novom-naselju-u-staraj-pazovi/>, (pristupljeno u septembru 2023).
- RTV Stara Pazova (2020). Krov nad glavom za 169 porodica u ulici Mire Brtke u Staroj Pazovi. Dostupno na: <https://www.rtvstarapazova.rs/sr/vest.php?id=11067>, (pristupljeno u septembru 2023).
- SEECult.org (2021). Poziv Hartefakta za projekte nezavisne scene Kultura za demokratiju. Dostupno na: <http://www.seecult.org/konkurs/poziv-hartefakta-za-projekte-nezavisne-scene-kultura-za-demokratiju>, (pristupljeno u septembru 2023).
- Udruženje likovnih umetnika Srbije (2021). Predlog projekta za konkurs „Kultura za demokratiju: Podrška za realizovanje partnerskih kulturnih i umetničkih projekata“, decembar. [Neobjavljeni dokument]
- Udruženje likovnih umetnika Srbije (2023). Otkrivanje Spomenika budućnosti. Dostupno na: <https://ulus.rs/blog/umetnost-i-zajednica-otkrivanje-spomenika-buducnosti/> (pristupljeno u septembru 2023).
- Udruženje likovnih umetnika Srbije (2021). O udruženju. Dostupno na: <https://ulus.rs/o-udruzenju/>, (pristupljeno u septembru 2023).

PRILOZI

Prilog 1. Lista pitanja u intervjuima

- Šta konkretno radiš u ovom projektu? Kakva je tvoja uloga u njemu? Ukratko opiši.
- Zašto učestvuješ u ovom projektu? Šta očekuješ? (Šta možeš da ostvariš?)
- Koliko ljudi iz lokalne zajednice je uključeno u ovaj projekat? A ljudi van zajednice (funkcioneri, drugi umetnici i eksperti)? Na koje sve načine / kako i koliko?
- Po tebi, koja se društvena pitanja adresiraju u ovom projektu? Kako su ona adresirana, i kako utiču na zajednicu? Na šta konkretno utiču?
- Postoje li neke smetnje/prepreke/blokade u društvenim akcijama koje pravite? Kakve promene u zajednici vidiš i/ili očekuješ? Šta su najveći problemi u zajedničkom radu? Ima li konflikata? Kako ih rešavate? Kako se donose odluke o projektnim aktivnostima i ciljevima? Učestvujete li svi podjednako u koncipiranju i realizaciji? Vodi li neko glavnu reč? Kako izgleda proces dogovaranja/odlučivanja? Kako se to uspostavilo/utvrdilo?
- Znate li kako su raspoređena sredstva u okviru projekta? (Kako/ Zašto ne?) U kojoj meri je raspored novca/resursa predmet diskusije i dogovaranja?
- Koliko će promene biti trajne? Šta će biti kad se projekat završi? Kako će se sačuvati ono što je postignuto?
- Mogu li učesnici imati neke probleme zbog svog učešća u projektu, tokom ili nakon završetka? Kakve? Šta ćete tim povodom preduzeti?
- Kako se širi/prenosi znanje za kasnije? Ima li saradnika/ca koji uče i preuzimaju rad?
- Kako bi se moglo sve postignuto sačuvati ili nadograditi van okvira projekta? (Kojim oruđima, kakvim pristupima?) Ko se time bavi? Kako?
- Šta je po tebi umetničko/estetsko u ovom projektu? Koliko ti to znači? Zašto? Šta je to u umetničkom radu što može da doprinosi promenama u zajednici?

Prilog 2. Lista pitanja u fokus grupi

- Koliko projekata participativne umetnosti se prijavljuje na vaš poziv i na konkurse na godišnjem nivou i kakvog su kvaliteta prema vašoj proceni?
- Koji su ključni parametri procene prilikom odlučivanja o podršci participativnim projektima? Da li postoje posebni parametri za umetničke projekte?
- Kad je reč o umetničkim participativnim projektima, koliko su ljudi iz lokalne zajednice uključeni u takve projekte? Posebno nas zanima koliko je ljudi koji se ne bave umetničkom praksom.
- Šta su najveći problemi u participativnim umetničkim projektima i kako se, možda, rešavaju?
- Da li ste u toku kako se u okviru participativnih umetničkih projekata odvijaju procesi dogovaranja i odlučivanja? Koliko traju i ko sve učestvuje?
- Iz perspektive donatora, kakve promene u zajednici očekujete i koliko bi te promene trebalo da budu trajne prema vašim očekivanjima?
- Da li u participativnim umetničkim projektima koje podržavate postoje mehanizmi čuvanja, prenosa znanja i iskustva?
- Da li umetnički rad ima neke prednosti nad drugim oblicima rada u zajednici, prema vašoj proceni? I kakve bi to bile prednosti? Da li umetnost ima neke adute kada je reč o radu u zajednici?
- Prema vašem utisku i sećanju, koji je to najbolji projekat participativne umetnosti a koji ste podržali? Navedite i razloge zašto mislite da je dobar.

Prilog 3. Terminski plan irasposed aktivnosti projekta

		Realizovane aktivnosti	Planirane aktivnosti	
2022	mart	Objavljeni rezultati konkursa Hartefakt fonda	Pripreme aktivnosti: osnivanje odbora, mentorskog tima, raspis konkursa, detekcija problema	
	april	Formiranje Lokalno odbora (09.04.2022.) Raspis konkursa za umetničke radove (20.04.2022)		
	maj	Prezentacija konkursa i obilazak lokacija (02.05.2022) Intervjui sa užim izborom kandidata (10.05.2022) Objavljeni rezultati konkursa (30.05.2022)		
	jun	Obilazak lokacije sa predstavnicom Lokalnog odbora (13.08.2022)		
	jul			
	avgust			
	septembar	Radionica I (25.09.2022)		Realizacija umetničkih intervencija
	oktobar	Radionica III (02.10.2022) Radionica III (09.10.2022) Radionica III (16.10.2022)		
	novembar	Presek stanja rada na projektu - interna evaluacija (01.11.2022)		
	decembar			
2023	januar	produkcija spomenika	Evaluacija umetnickih radova Promocija radova	
	februar			
	mart			
	april			
	maj			
	jun			
	jul			Predstavljanje spomenika ispred Galerije ULUS (28.07.2023)
	avgust			
	septembar			Otvaranje spomenika (10.09.2023)
	oktobar			Završetak evaluacije radova (30.10.2023)
	decembar			Kraj projekta (30.11.2023)

Prilog 4. Lista učesnika/ca u istraživanju

- Meštani Fruškogorske ulice u Staroj Pazovi
- Jovana Sudimac, vizuelna umetnica
- Vahida Ramujkić, vizuelna umetnica i predstavnic ULUS-a
- Tijana Cvetković, vizuelna umetnica i predstavnic ULUS-a
- Irina Ljubić, Fondacija Jelena Šantić
- Nevena Negojević, Kultura za demokratiju, Hartefakt fond
- Sunčica Sido, Gete institut u Beogradu
- Galina Maksimović, Rekonstrukcija Ženski fond
- Marta Jovanović, TRAG fondacija

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Edicija / Series

KULTURA * UMETNOST * MEDIJI
Knjiga br. 37

Urednica edicije / Series Editor

dr Milena Dragičević Šešić

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Za izdavača / For publisher

prof. Miloš Pavlović, dekan FDU

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Lektura i korektura / Editing and proofreading

Nemanja Sićević

Dizajn i prelom / Cover design and print set

Natalija Đorđević
Petar Stošić

Štampa / Print

Alta Nova, Beograd

Tiraž / Circulation

200

ISBN-978-86-82402-22-0

CIP - Каталогизacija y публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)
352(082)

OSNAŽIVANJE participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom =
Empowering participation in culture and architecture: activating public resources for and with
community / urednice, edited by Nina Mihaljinac, Sonja Jankov. - Beograd : Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio i televiziju = Belgrade : Faculty of Dramatic Arts, Institute for Theatre,
Film, Radio and Television, 2025 (Beograd : Alta Nova). - 379 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Edicija Kultura,
umetnost, mediji ; knj. br. 37)

"Ova monografija je nastala u okviru projekta EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom (ID 7744648)..."--> kolofon. - Tiraž 200. - Str. 11-13:
Uvodna reč / Nina Mihaljinac. - Biografije: str. 373-379. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-82402-22-0

1. Михаљинац, Нина, 1987- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Јанков, Соња, 1985- [уредник]
а) Локалне заједнице -- Зборници б) Регионални развој -- Зборници

COBISS.SR-ID 168124681